

ÖLÜMSÜZLÜK PROBLEMİ AÇISINDAN TEHÂFÜTLER

Tehâfuts in View of the Problem of Immortality

Dr. Haydar DÖLEK
Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
hdolek@firat.edu.tr

Özet: Ruh-beden ilişkisi problemi, felsefe tarihinde sürekli olarak bir takım tartışmaların odak noktasını oluşturmuştur. Eflatun'dan başlayarak günümüze kadar birçok düşünür, ruh-beden arasındaki ilişki ve etkileşimi açıklamaya çalışmıştır. Bu ilişki, ölümsüzlük açısından ele alındığında, genel olarak ruhun veya insanın mahiyeti ile ilgili olmuştur. Ruh-beden ilişkisi bağlamında gündeme gelen ölümsüzlük ise; ruh ve bedenden meydana geldiği kabul edilen insan varlığının asıl unsurunu ruhun oluşturduğu, yok olanın yalnızca beden olduğu ve ruhun bedenden ayrıldığı şeklinde ifade edilen ve anlaşılabilir öğretimdir. Buradan hareketle denilebilir ki ölümsüzlük problemi, ruhun ya da insanın kişiliğinin, öldükten sonra belirli bir şekilde var olduğunu ve varlığını devam ettirdiği iddiasını ileri süren yaklaşıma işaret etmektedir. Doğal olarak her felsefi düşünce ve din, farklı insan anlayışına sahip olduğu için farklı ölümsüzlük anlayışına da sahip bulunmaktadır. Dolayısıyla bu durum konuyu, üzerinde birçok tartışmanın yapıldığı, oldukça canlı bir alan haline getirmektedir. Biz bu makalede Gazâlî, İbn Rüşd, Hocaîzâde ve Ali Tûsî'nin Tehâfütlerinde ölümsüzlük problemini ele alış yöntemleri üzerinde duracağız.

Anahtar Kelimeler: Tehâfut, Ölümsüzlük, Ruh, Mead, Gazâlî

Abstract: The relation of soul and body problem has always been the focus point of some discussions in the history of the philosophy. Beginning from the Eflatun till present time, most of the thinkers have tried to explain the relation and interaction between the soul and the body. When this relation is taken in hand in view of immortality, it, generally, has been essence of the soul and human being. The immortality that is taken in hand in view of soul and body is that the soul is the main source of the essence of human and it is the body of the person that is ceased to exist. Judging from this, it can be said that the problem of immortality means that the soul of a person exists in a way or continues its existence after the death. Naturally as every philosophical idea or a religion has a different understanding, the immortality mentality varies. This situation puts the matter in an open space on which a lot of discussions are held. We'll deal in this article, on the method of the immortality problem in the Tehâfut of al-Gazâlî, İbn Rushd, Hojazade and Ali Tûsî.

Key Words: Tehâfut, Immortality, Soul, Ma'âd, al-Gazali

A- Felsefi Açıdan Tehâfütlere Kadar Ölümsüzlük Problemi

Ölümsüzlük, “yaşamın hiç sona ermeyen sürekli varoluşu, ölümden sonra söz konusu olan kişisel hayat”¹ şeklinde tarif edilebilir. İnsanın öldükten sonra da var olmaya devam edeceğine inanma anlamında ölümsüzlük, ruh ya da insan kişiliğinin, ölümden sonra, belli bir biçimde var olmaya devam ettiğini ileri süren öğretidir.² Ölümsüzlük düşüncesini kabul edenler, bu düşüncelerini temellendirmek için, metafizik, ahlakî ve bilimsel ya da ampirik deliller geliştirmişlerdir.

Ölümsüzlük düşüncesini felsefi bir problem olarak ilk ortaya koyan filozofun Eflatun (M.Ö. 427–347) olduğu söylenebilir. O, *Phaidon* adlı eserinde mutlak olarak ruh-beden ayrımını kabul ederek, ruhun ölümsüz olduğunu ileri sürmüştür.³

Aristo’ya (M.Ö. 385–322) göre ise ruh, bil kuvve hayata sahip doğal cismin ilk yetkinliğidir.⁴ Başka bir ifade ile ruh, kesin olarak bilkuvve hayata sahip doğal bir cismin, yani organlaşmış bir cismin ilk *entelekheia*’sıdır.⁵ Aristo, ruhun maddi parçalardan meydana gelen bir kütle olduğu şeklindeki bütün düşünceleri saf dışı ettiyse de, onun ruh teorisi Eflatun’un teorisine tamamen terstir ve herhangi bir ölümsüzlük düşüncesine yer vermez.⁶

İslam filozoflarından Kindi (796-866) kısa da olsa ölümsüzlük meselesine temas etmiştir. O, ölümden sonra bedeninin tekrar dirilip dirilmeyeceği meselesinde fikir belirtmezken, ruhun ölümsüzlüğü konusunda Eflatuncu bir yaklaşım ortaya koymuştur.⁷ İslam dünyasında, ruhun ölümsüzlüğü konusunda dikkate değer şekilde düşünen ve detaylı görüş belirten filozoflar arasında Fârâbî (870-950) ve İbn Sina (980-1037) yer almaktadır.

Fârâbî, ruh(nefs)’un form (suret) ve bedeninin ilk yetkinliği olduğu şeklindeki Aristocu görüşü kabul ederken, ölümsüzlük ve ölümden sonraki varoluşun temellendirilmesi hususunda Aristo’dan çok Eflatun’a yakın görünmektedir.⁸ Ona göre, ölümsüzlük ruhun özüne ait bir özellik değildir. İnsan, ölümsüz bir varlık olarak doğmamaktadır. Ölümsüz olma imkân ve kapasitesine sahip olan taraf, insanın aklıdır. Bu akıl da ancak Faal Aklın yardımı ve ondan alacağı ışık sayesinde ölümsüzlüğe hak kazanabilir.⁹ Nefsin var olabilmesi için beden zorunludur, fakat nefis bir defa varlık

¹ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul, 2000, s. 718.

² Cevizci, *a.g.e.*, s. 718.

³ Eflatun, *Phaidon*, çev. Suut K. Yetkin-Hamdi Ragıp Atademir, İstanbul, 1997.

⁴ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, çev. Zeki Özcan, İstanbul, 2001, 412a 20.

⁵ Aristoteles, *a.g.e.* 412b.

⁶ Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, İstanbul, 2005, s. 33.

⁷ Ruhattin Yazoğlu, “Ölümsüzlük Düşüncesinin Gazâlî’ye Kadarki Seyri”, *Felsefe Dünyası*, S. 21, Ankara, 1996, s. 56–57.

⁸ Koç, *a.g.e.*, s. 38.

⁹ Mehmet Aydın, “Fârâbî’nin Ruhun Ölümsüzlüğüne Dair Görüşü ile İlgili Bazı Yanlış Anlamalar”, *A.Ü.İ.F. İ.İ.E.D.*, S. V., Ankara, 1982, s. 125.

alanına çıktıktan sonra, nefsin varlığını devam ettirmesi için bedene ihtiyacı kalmaz.¹⁰ Bu sebeple Fârâbî tenasühü kabul etmez. Ona göre, her beden bir ruhu vardır. Nefis bedenden önce mevcut olmadığından dolayı bir bedenden başka bir bedene geçmez ve bir bedende iki nefis de bulunmaz. Nefis mücerrettir, beden ölümünden sonra ölümsüz olarak kalır.¹¹

Ruhun “kendi kendine duran bir cevher”¹² ve bunun sonucunda da ölümsüz olduğunu çeşitli delillerle ispat etmeye çalışan İbn Sina’ya göre ruhun, kendisiyle birleşeceği bedene bir önceliği yoktur. Beden var olmaya başladığı andan itibaren, ruh da aynı anda var olup aralarındaki ilişki oluşmaya başlar.¹³ Ruh, beden helak olup yok olması ile yok olmaz ve bedenden ayrıldıktan sonra da bozulmaz. Çünkü insan ruhu kendi kendine duran bir cevherdir. Onun varlığının sürekli oluşu, Yaratıcısının sürekli olarak var olmasına bağlıdır. Aynı zamanda ruhun cevheri, beden de bir cevheri olmasına rağmen, onun cevherinden daha güçlüdür. Çünkü ruh, bu bedeni hareket ettiren, onu yöneten ve onun üstünde yetki sahibi olandır.¹⁴ Buradan hareketle insan ruhunun cevher olması hasebiyle ölmesi ve yok olması imkânsızdır. İnsan ruhu da, bedenden ayrılıp, kendisinde hâsıl olan bir beka ile baki kaldığında, bedenle birlikte bulunduğu zaman içinde oluşan kirlerden arınıp, tertemiz olarak tam bir mutluluğa ulaşır.¹⁵

B- Tehafütlerin Ölümsüzlük Problemi Açısından Ele Alınışı

İslam düşüncesinde Tehafüt geleneğini *Tehafütü'l-Felâsife* isimli eseriyle başlatan Gazâlî (1058–1111)’dir.¹⁶ Gazâlî, bu eserinde filozofları ve onların fikirlerini¹⁷ özellikle de Aristo felsefesinin İslam düşüncesindeki iki önemli temsilcisi durumunda olan Fârâbî ve İbn Sina’yı eleştirilerine hedef almıştır.¹⁸ O, eserini ele alış amacını yine bu eserin mukaddimelerinde açıkça belirtmiştir. Ona göre; çevresindeki kimselerden zeka ve anlayışça daha iyi olduğuna inanan bazı insanlar, İslam’ın ibadet olarak emrettiği şeyleri hem terk ediyor, hem de bu emir ve yasakları küçümseyerek, onun koyduğu sınırları önemsemiyorlar. Hatta bu sınırları aşarak bir takım zan ve

¹⁰ Fârâbî, *et-Talikat*, çev. H. Ziya Ülken – Kıvımettin Burslan, Kanaat Kitabevi, s. 84.

¹¹ Fârâbî, *Uyun'ül-Mesail*, çev. H. Ziya Ülken Kıvımettin Burslan, Kanaat Kitabevi, s. 209–210; Fârâbî, *Deâvii Kalbiye*, çev. H. Ziya Ülken-Kıvımettin Burslan, Kanaat Kitabevi, s. 126.

¹² İbn Sina, *Risale fi Ma'rifeti'n-Nefsi'n-Natika ve Ahvalühâ*, nşr. Ahmet Fuad El-Ehvani, Ahvalü'n-Nefs içinde, Mısır, 1952, s. 183–186.

¹³ İbn Sina, *en-Necât*, Mısır, 1938, s. 192; Hüseyin Atay, “Nefis”, *A.Ü.İ.F. Dergisi*, C. XXXVII., Ankara, 1997, s. 25.

¹⁴ İbn Sina, *Risale fi Ma'rifeti'n-Nefsi'n-Natika ve Ahvalühâ*, s. 186.

¹⁵ İbn Sina, *Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi*, çev. M. Hazmi Tura, 1959 s. 13.

¹⁶ Gazâlî, *Tehafüt El-Felâsife*, Thk. Süleyman Dünya, Mısır, 1958.

¹⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan, C. II., İstanbul, 1991, s. 605.

¹⁸ Vahdettin Başçı, “Gazzali'nin İslam Filozoflarını Tekfiri Konusunda Bir İnceleme”, *Din Öğretimi Dergisi*, S. 29, Temmuz-Ağustos 1991, s. 38.

şüphelerin etkisiyle din bağından tamamen çıkıyorlardı.¹⁹ Gazâlî'nin Tehafütüne göre, bu kimselerin dinden çıkmalarının arkasında yatan esas sebepler ise şunlardır: “ Onların inkâra sapmalarının esas kaynağı Sokrat, Hipokrat, Eflatun, Aristo ve benzeri önemli isimleri duymuş olmaları; bu filozofları izleyen ve bu sebeple sapıtanlardan bir grubun, onların akıl güçlerini; yöntemlerinin güzelliğini; geometri, mantık, fizik ve metafizik hakkındaki bilgilerinin inceliğini; üstün zeka ve anlayışa sahip oldukları için gizli meseleleri ortaya çıkarmada başkalarına baskın geldiklerini abartarak anlatmalarındır.”²⁰

Gazâlî'ye göre Aristo kendisinden öncekilere, hatta hocası Eflatun'a bile karşı çıkmıştır. Fakat hocasına saygısından dolayı ondan “Eflatun da dost, hakikat de dosttur, fakat hakikat ondan daha çok dosttur.” sözleriyle özür dilediğini ifade eden Gazâlî'ye göre, Aristo'nun öğretileri tutarsız ve kesin bilgiye dayanmamaktadır.²¹

Aristo'yu İslam filozofları içerisinde en iyi nakledip inceleyenler ise Fârâbî ve İbn Sina'dır. İşte Gazâlî'de Tehafütünde, bu iki filozofun Aristo'nun eserlerinden seçerek doğru buldukları görüşlerini geçersiz kılmak için, bu eseri yazdığını ve sadece onların doğru buldukları görüşlerini geçersiz kılmakla yetineceğini belirtmiştir.²² Yani filozofların görüşlerini Fârâbî ve İbn Sina'nın nakilleri doğrultusunda reddetmekle yetinmiştir.

Gazâlî'nin *Tehafüt*'ü, konuları ele alıp inceleme bakımından yirmi mesele ve başlıktan oluşmaktadır. Bunlardan son üç mesele yani on sekiz, on dokuz ve yirminci meseleler nefis, ölümsüzlük ve cesetlerin dirilmesi problemi ile ilgilidir.

Gazâlî, on sekizinci meselede; öncelikle filozofların “insana ve hayvana ait güçler” hakkındaki görüşlerini özet olarak açıklar.²³ Daha sonra filozofların “nefsin bağımsız bir cevher oluşunun akılla kanıtlanacağına” itiraz eder. Bu konuda öncelikle onların delillerini ortaya koyar, sonra kendisi itiraz ettiği noktaları belirtir. Gazâlî, bu meselede metot olarak, filozoflar tarafından ileri sürülen on delil nakleder ve bu delillere kendi itirazlarını yöneltir.²⁴

On dokuzuncu mesele olan “İnsan Ruhlarının Var Olduktan Sonra Yok Olmalarının İmkansızlığı ve Onların Ebedi Olup Yok Olmalarının Düşünülemeyeceği Hakkındaki Görüşlerinin Çürütülmesi Üzerine” başlığı altında insan ruhunun var olduktan sonra yok olmasının imkânsızlığı, yani

¹⁹ Gazâlî, *a.g.e.* s. 71.; İbrahim Hakkı Aydın, “Gazâlî'nin Filozofları Tekfirinde Farabi'nin Yeri”, *Felsefe Dünyası*, S. 14, Ankara, 1994, s. 26.

²⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 72.

²¹ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 74.

²² Gazâlî, *a.g.e.*, s. 75-76.

²³ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 250-254.

²⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 254-271.

ölümsüzlük problemini inceler. Bu konuda filozoflardan iki delil nakleder ve daha sonra bu görüşleri tartışarak itirazlarını sunar.²⁵

En son yani yirminci meselede; cismani haşır, ruhların bedenlere iadesi gibi konularda filozofların iddialarını inceleme konusu yapan Gazâlî, öncelikle filozofların ahiret ile ilgili inançlarını nakleder. Daha sonra da bu görüşlerden İslam'a aykırı olanları belirterek, onlara kendi itirazlarını yapar.²⁶

Gazâlî'nin başlatmış olduğu Tehafüt geleneğini, İslam filozoflarının ve Aristo şerhçilerinin en önemlilerinden birisi olan²⁷ İbn Rüşd (1126–1198), *Tehâfütü't-Tehâfüt (Tutarsızlığın Tutarsızlığı)* isimli eseriyle devam ettirmiştir. Bu eser, İbn Rüşd'e ait olmakla beraber, yazılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Fakat eserin muhtevassından ve üslubundan yola çıkarak, kesinlikle onun gençlik dönemi eserlerinden olamayacağı ve 1180 yılından önce bitirilemeyeceği iddia edilmektedir.²⁸

İbn Rüşd bu eserini, Gazâlî'nin *Tehafüt*'ünde ileri sürdüğü görüşleri tenkite tabi tutmak için yazmıştır. Onun böyle bir eser yazmasının amacı, eserinin önsözünde de belirttiği gibi, Gazâlî'nin *Tehâfütü'l-Felâsife*'sinde ileri sürdüğü görüşlerinden ne kadarının doğru ve ne kadarının kabul edilebilir olduğunu göstermektir. Diğer bir amacı ise, Gazâlî'nin ileri sürdüğü görüşlerinin büyük bir kısmının kesinlik ve doğruluk derecesinden uzak olduğunu ortaya çıkarmaktır denilebilir.²⁹ Bu anlamda, İbn Rüşd, Gazâlî'nin *Tehafüt*'ünde ele alıp incelediği yirmi meseleyi tek tek incelemektedir.

Gazâlî'nin eserine bir bakıma reddiye mahiyetinde yazılan *Tehâfütü't-Tehâfüt*, bu özelliğinden dolayı, meseleleri ele alış sırası konusunda da tıpkı Gazâlî'nin *Tehafüt*'ü gibi “insan ruhu” ile ilgili problemleri on sekizinci meseleden başlayarak devam ettirmektedir.

Gazâlî'nin filozoflardan aktardığı insani ve hayvani yetiler hakkında bilgi veren İbn Rüşd, eserinde “insan nefislerinin kendi başına var olmaları” hususunda, öncelikle Gazâlî'nin filozofları eleştirmek için ortaya koyduğu on delili ve onun bunlara olan itirazını olduğu gibi nakledip, bu hususta kendi görüşlerini ortaya koyma gayretindedir.³⁰

Gazâlî'nin on dokuzuncu meselede filozoflardan aktardığı ruhun ölümsüzlüğü ile ilgili delilleri ve itirazlarını İbn Rüşd, “Tabii Nesnelere İlgili Üçüncü Tartışma” başlığı altında ele alıp incelemektedir.³¹ En son

²⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 272-279.

²⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 280-304.

²⁷ Mübahat Türker Küyel, *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe Ve Din Münasebeti*, Ankara, 1956, s. 50.

²⁸ Küyel, *a.g.e.*, s. 50.

²⁹ İbn Rüşd, *Tehafüt et- Tehafüt*, Thk. Süleyman Dünya, C. I., Mısır, 1964, s. 55

³⁰ İbn Rüşd, *Tehafüt et- Tehafüt*, Thk. Süleyman Dünya, C. II., Mısır, 1965, s. 813-857.

³¹ İbn Rüşd, *a.g.e.*, s. 858-863.

mesele olan yirminci meselede ise Gazâlî'yi takip ederek, “cesetlerin hazla dolu olarak dirilmesi” konusuna yer vermiştir.³²

Gazâlî ve İbn Rüşd'ün Tehafütlerinden hemen hemen üç asır kadar sonra, Fatih Sultan Mehmet zamanında ilme ve ilmî faaliyete teşvikin artmasıyla *Tehafütler* de tekrar gündeme gelmiştir. Fatih Sultan Mehmet, Hocaşâde (1420 -1488) ve Ali Tûsî'ye (ö.1482) birer Tehafüt yazmalarını emretmiş³³ ve ikisi arasında da bir yarışma düzenlemiştir. Zamanın ilim adamları tarafından değerlendirilen bu iki eserden Hocaşâde tarafından yazılan Tehafüt, yarışmayı kazanmış, Fatih, her iki düşünürü de on bin dirhemle mükâfatlandırmıştır. Hocaşâde'ye ayrıca bir de katır hediye etmiştir.³⁴

Asıl adı Mustafa Muslihiddin Bursavî olan Hocaşâde, *Tehâfütü'l-Felâsife* isimli eserini yazış gayesini filozoflarla Gazâlî arasındaki tartışmayı açığa çıkarmak olarak belirtir. Bu eser yirmi iki bölüm ve bir mukaddimeden oluşmakta olup, Gazâlî'nin Tehafüt'ünün bir şerhi mahiyetindedir. Hocaşâde, Gazâlî'yi zaman zaman eleştirir ve tenkit eder. Hatta o kadar çok eleştirir ki, Hocaşâde'nin Tehafütüne bir haşiye yazan Kemal Paşazâde; Hocaşâde'nin bu eserini yazarken amacının filozofların mı, yoksa Gazâlî'nin mi tutarsızlığını ortaya çıkarmaya çalıştığını kendi kendine sorarak şüphesini dile getirir.³⁵

Hocaşâde eserinin mukaddimesinde, ilahiyatla ilgili meselelerin akılla çözülemeyeceğini beyan etmektedir. O, bu meselelerin akılla değil, bilakis dinin bize öğrettikleri ile bilineceğini belirterek, filozofların bu konuda aşırıya gittiklerini söylemektedir. Diğer taraftan ona göre, filozoflar hesap ve mantık gibi ilimlerde doğruya ulaşmışlar, fakat ilahiyatla ilgili konularda ise vehme ve şüpheye düşmüşlerdir.³⁶

Hocaşâde, kitabını yazma amacının, hak ve yakîn ehlini yücelterek, günahkar filozofları cezalandırmak olduğunu belirtir. Bu anlamda o, filozofların ilahi ilimler ile ilgili iddialarına cevap verip, onların bu konulardaki delillerini çürüteceğini söyler.³⁷

Hocaşâde'nin *Tehafüt*'ü, Gazâlî ve İbn Rüşd'ün eserinden birtakım farklılıklar gösterir. Onun eserini yirmi iki mesele olarak yazdığını daha önce söylemiştik. Bunun sonucunda da ruhla ilgili meseleleri yirminci bahiste incelemeye başlar. Farklılık bununla da kalmaz; insan ruhlarının kendi kendine duran bir cevher olması meselesinde, Gazâlî'nin on delil ve itirazına karşılık Hocaşâde, on iki delil ve itirazla meseleyi incelemektedir.

³² İbn Rüşd, *a.g.e.*, s. 864-874.

³³ Hüsametdin Yıldırım, *Tehafüt Geleneğinde İlahi Hürriyet Problemi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2008, s. 11-12; Gürbüz Deniz, *Hocaşâde ve Ali Tûsî'nin Tehafütlerinin Mukayesesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1999, s. 24.

³⁴ Abdurrahim Güzel, *Karabağî ve Tehâfütü*, Ankara, 1991, s. 9-10.

³⁵ Ahmet Arslan, *Haşiye Ala't-Tehafüt Tahli*, İstanbul, 1987, s. 18.

³⁶ Hocaşâde, *Tehafüt-ül Felâsife*, Mısır, 1302, s. 2-3.

³⁷ Hocaşâde, *a.g.e.*, s. 5.

Ayrıca o, eserinde diğer iki Tehafütte bahsi geçen ruhun güçleri ve yetileri ile ilgili hiçbir açıklama yapmadan doğrudan problemin haline geçmiştir.³⁸

Hocazâde, ölümsüzlükle ilgili olan yirmi birinci meseleyi “Filozofların İnsan Nefislerinin Yok Olmaması Hususunda Söylediklerinin İptali” şeklinde adlandırır. Bu meselede o, filozofların ileri sürdüğü iki delili inceler ve itirazlarını ortaya koymaya çalışır.³⁹ Son olarak da, “cismani haşır” konusunu inceler. Bu konuda ileri sürülen beş görüşü tek tek açıklayıp, filozoflar hakkındaki eleştirilerini dile getirir.⁴⁰

Fatih’in isteği doğrultusunda yazılan diğer Tehâfüt ise yukarda da geçtiği üzere Ali Tûsî tarafından yazılan *Kitâbu’z-Zuhr* isimli eserdir.⁴¹ Tûsî, eserini Fatih Sultan Mehmet’in isteği üzerine yazdığını, kitabına başlarken yapmış olduğu girişte şu şekilde ifade etmektedir: “Sultan bana, yüce İmam, Gazâlî’nin *Tehâfû’l-Felâsife* adlı eserine bakmamı buyurdu ve mümkün olduğunca Gazâlî’nin üslubu da, her iki gurubun sözlerinde ve her iki yolun temellerinde gördüğüm tashih, iptal, tercih ve zayıflık bakımından gözüme çarpanları belirtmemi emretti.”⁴² Bu ifadelerden yola çıkarak bizim anladığımız kadarıyla Ali Tûsî, Gazâlî’nin üslubunda ve onun bir şerhi niteliğinde bir eser yazması konusunda bir emirle görevlendirildi. Fakat filozofların görüşlerini de dikkate ve değerlendirmeye alarak, her iki tarafın doğruluk ve zayıflıklarını incelemesi de istenmiş görünmektedir.

Tûsî, eserinin ismini *Zuhr* olarak belirtmesine⁴³ rağmen, kitabın Tehafüt diye anılması, onun adından dolayı değil de konu itibarıyla bir tehafüt olmasındandır.⁴⁴ Ali Tûsî, kitabını yazmaya başladığında, bazı prensipler ortaya koyar. Bunlar arasında, doğruluğu kesin olmayan hiçbir şeyi kitabına almayacağını, gerçekte şüpheli ve problem olmayan hiçbir şeyi itiraz konusu yapmayacağını belirtir. Ayrıca, kendisini zulmetmeye zorlayacak taassup isteğinden uzak duracağını ve insafli olacağını söyler. Kısaca ifade etmek gerekirse, yeri geldiğinde söylenmesi gereken şeyleri çekinmeden söylerken, eleştiride insafli olma yolundan dışarı çıkmamayı temel ilke olarak kabul etmiştir.⁴⁵

Tûsî, *Kitâbu’z-Zuhr*’u yazarken konuları Gazâlî’nin eserinde olduğu gibi yirmi başlık altında incelemiştir. İnsan ruhu ile ilgili meseleyi Gazâlî’nin Tehafütünde olduğu gibi, on sekizinci başlık altında ele alan Tûsî, bu bölümde metot olarak da önceki Tehafüt yazarlarından farklı davranarak, öncelikle konu ile ilgili açıklayıcı bilgiler sunmaktadır.⁴⁶

³⁸ Hocazâde, *a.g.e.*, s. 102-114.

³⁹ Hocazâde, *a.g.e.*, s. 114-119.

⁴⁰ Hocazâde, *a.g.e.*, s. 119-133.

⁴¹ İbrahim Hakkı Aydın, “Tehâfüt Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme”, *A.Ü.İ.F. Dergisi*, S. 26, Erzurum, 2006, s. 66.

⁴² Tûsî, *Kitâbu’z-Zuhr*, çev. Recep Duran, Ankara, 1990, s. 5.

⁴³ Tûsî, *a.g.e.* s. 7.

⁴⁴ Tûsî, *a.g.e.*, çevirenin girişi, s. XV.

⁴⁵ Tûsî, *a.g.e.*, s. 6-7.

⁴⁶ Tûsî, *a.g.e.*, s. 208-227.

Tûsî, “İnsani Nefsin Kadîm mi Hâdis mi Olduğu ve Bedenin Ölümünden ve Yok Olmasından Sonra Bâkî Kalıp Kalmadığı Hakkında” başlığı altında ruhun ölümsüzlüğü bahsinin incelendiği on dokuzuncu meselede, doğrudan konuya geçiş yapmakta; bu konuda filozofların iki delillerinin olduğunu belirterek incelemeye başlamaktadır.⁴⁷ Yirminci meselede ise “cesetlerin haşri ve ruhların bedenlere dönüşü” problemini incelemiş ve ilim ehlinin mead hakkındaki görüşlerini açıklamıştır.⁴⁸

Bu tehafütlerden başka meşhur olan iki tehafüt daha vardır ki, bunlardan biri Kemal Paşazâde’nin *Hâşiye ‘alâ Tehafüti ‘l Felasife* adlı eseri, diğeri de Karabağî’nin *Ta’lika ‘ala Tehafüti ‘l- Felasife li-Hocazâde*’dir. Ancak bu eserler Hocazâde’nin eseri üzerine haşiye ve talik olmaları sebebiyle tabiatla ilgili meseleleri incelememişlerdir. Yani son üç bölüm de bu iki *Tehafüt*’te inceleme konusu olmamıştır.

SONUÇ

Ruh-beden ayrımını kabul ederek, felsefi bir problem olarak ruhun ölümsüzlüğünü ilk ileri süren filozofun Eflatun olduğu anlaşılmaktadır. Aristo, ruhun maddi parçalardan meydana gelmediğini düşünmekle birlikte, herhangi bir ölümsüzlük düşüncesine yer vermediği görülmektedir. İslam filozoflarından Kindi ruhun ölümsüzlüğü konusunda Eflatun’dan etkilenerek meseleyi izah etmeye çalışmıştır. İnsanın, ölümsüz bir varlık olarak doğmadığına inanan Fârâbî, ölümsüzlüğün ruhun özüne ait bir özellik olmadığını ve sonradan kazanıldığını iddia etmektedir. İbn Sina ise, ruhun varlığının sürekli oluşunun, onun Yaratıcısının sürekliliğine bağlı olduğunu ileri sürerek, ruhun, bedenin yok olması ile yok olmayacağını ve bedenden ayrıldıktan sonra da bozulmayıp sürekli olduğu kanaatindedir.

Tehâfütler, İslam düşüncesinde felsefe-din ilişkisini ele alıp incelemesi bakımından oldukça önemli bir yere sahiptir. Ölümsüzlük açısından bakıldığında Tehâfüt geleneği Gazâlî ile başlamış ve İbn Rüşd, Hocazade, Ali Tûsî tarafından devam ettirilmiştir. İbn Rüşd, Gazâlî’yi bazı noktalarda tutarsız olduğu için eleştirirken, Hocazade ve Ali Tûsî, Gazâlî ile büyük ölçüde aynı fikirleri savunmuşlardır. Bununla birlikte Hocazade Gazâlî’yi bazen o kadar eleştirir ki; onun bu eseri Gazâlî’yi eleştirmek için yazdığını düşünenler bile olmuştur. Ruh, ölümsüzlük ve mead meseleleri, belirtmiş olduğumuz dört tehâfütte son üç problem olarak incelenmiştir. Gazâlî, İbn Rüşd ve Ali Tûsî meseleleri on sekiz, on dokuz ve yirminci bahislerde tartışırken, Hocazade tehâfütüne diğerlerinden farklı olarak iki mesele eklemesinden dolayı bu problemleri yirmi, yirmi bir ve yirmi ikinci meseleler olarak tartışmıştır. Meselelerde, “Ruhun kendi kendine duran

⁴⁷ Tûsî, *a.g.e.*, s. 228-235.

⁴⁸ Tûsî, *a.g.e.*, s. 236- 247.

mücerret bir varlık olması”, “Ruhun ölümsüzlüğü” ve “Bedenlerin diriltilmeleri” sırası ile ele alınıp incelenmiştir.